

על חקר קהילות ישראל במזרח בחברה שסועה

יצחק בצלאל

השאלה כיצד השפיע המחקר האקדמי של מורשת יהדות המזרח על החברה בישראל חלה על פרק הזמן שהחל במהפך לפני חצי יובל שנים במדיניות הממשלה בתחום החינוך והתרבות.¹ (מאז שונתה המדיניות המושתתת על התפיסה האחדותית הכוללת המכוונת לכור ההיתוך ואומצה תפיסה פלורליסטית המעודדת טיפוח מורשות ייחודיות [פרטיקולריות] של עדות המזרח, אשר התפיסה הקודמת התעלמה מהן במידה רבה.) מהפך זה, אחד המשמעותיים בחיי התרבות בישראל,² ניכר לא רק במחקר האקדמי אלא גם במוסדות החינוך ובמידת מה בתחומי הספרות, האמנות והתקשורת הממלכתית.

"המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח" במשרד החינוך והתרבות, יחידת המטה ליישום המהפך הזה, הפעיל כמה פרויקטים לעידוד הספרות היפה בתחום שבטיפולו. אחד מהם היה "קדמת", פרויקט משותף לאוניברסיטת תל-אביב ולמרכז, שנועד לקדם שלוש מטרות: מיפוי הספרות של יהודי המזרח בכל הלשונות, למעט עברית, והכנת סקר ביבליוגרפי שלה; ברירה מן מיטב כתביה והצעתם למתרגמים ולמו"לים; חשיפתה למחקר. מתוכנית זו מומש פרסום החלק הראשון מהביבליוגרפיה (בהוצאת אוניברסיטת תל-אביב), שכלל ספרות יפה במאה העשרים; היתה גם פעילות בברירת כתבים מספרות זו, תרגומם לעברית והוצאתם לאור. אולם הפרויקט, שהשתתפו בו חוקרים ומלומדים רבים, נפסק לאחר הוצאת הכרך הביבליוגרפי הראשון. לאחר מעשה ניתן לומר שמטרות הפרויקט היו מעבר ליכולתו וחלק מהן לא התאימו ליישום על ידי גוף אקדמי, מה גם שיישומן הצריך תקציב ניכר. אולם גם היום פרויקט זה הוא אתגר ראוי ליישום שעשוי להעשיר את הספרות העברית, ולא רק לתת ייצוג מלא לסופרים ספרדים ומזרחיים.³

- 1 רשימה זו יסודה בדברי בדיון על שאלה זו מטעם מכון בן-צבי ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, בכ"ג באייר תשס"ב.
- 2 על ביטויי התפיסה הפלורליסטית בישראל עכשיו, בעיקר בספרות, ראו קלדרון; על ביטויי הרב-תרבותיות בתחומים שונים ראו רב-תרבותיות.
- 3 על פרויקט "קדמת" ראו כתבי סופרים, במיוחד המבוא. בסקר המקדים נמצא כי יהודי ספרד והמזרח כתבו ספרות בסוג כלשהו בשלושים ושבע לשונות, מהן חמש-עשרה לשונות יהודיות, ספרות יפה בעשרים ותשע לשונות, מהן שבע לשונות יהודיות. הסקר הביבליוגרפי כולל 1,668 ספרים מאת 411 סופרים באחת-עשרה לשונות, מהן שתי לשונות

"המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח" נקט אמצעים נוספים לעידוד הספרות היפה, כגון מתן סיוע כספי להוצאה לאור ולרכישת ספרים שכבר יצאו לאור. בפרק הזמן הנידון התעשרה הספרות היפה בעברית שנכתבה בידי סופרים ממוצא מזרחי, בכמות ובאיכות. כיום, לא מעטים מהם, הסופרים וכתביהם, מוצבים בכותל המזרח של ספרותנו וזוכים להערכת הביקורת ולקהל קוראים נרחב.⁴ עתה, עשרים וחמש שנה לאחר אותו מהפך, הן המחקר בנידון הן החברה בישראל שונים מאלו שהיו בראשית התהליך; על כן גם ההשפעה המשוערת של המחקר על החברה אז אינה דומה לזו היום. אשר למחקר האקדמי – שיש מוסמכים ממני לפרט בו – אצטמצם בציון כמה מאפיינים שלו בעיניי. מחקר יהדות המזרח היה לפני התהליך הזה דל בכמותו, מצומצם בתחומי עיסוקו (בעיקר סיפורי עם ופולקלור, ספרות רבנית ותקופות קדומות בהיסטוריה), וחלק ניכר ממנו נעשה בידי חוקרים חובבנים ופורסם בכתבי עת שוליים. תחום זה היה נידח אם לא מזולזל ברובו. לאחר עשרים וחמש שנה יש שפע של מחקרים בתחומים רבים ומגוונים ורובם מתפרסמים בהוצאות ובכתבי עת מוקפדים, לא מעט מהם על ידי גופים אקדמיים. לא פחות מהשינוי הכמותי והאיכותי חשוב השינוי בדימויו של מחקר זה שהפך להיות, שלא כבעבר, שווה ערך עם מקביליו העוסקים בתפוצות אחרות או בכלל ישראל.

השינוי החברתי מאז עד היום הוא מוקצן ומורכב. הקיטוב החברתי והכלכלי בחברה הישראלית באמצע שנות השבעים היה מתון יחסית. שכבת העילית האשכנזית היתה דומיננטית בתחומי הפוליטיקה, הכלכלה והחברה. האידיאולוגיה האחדותית-הציונית נראה כי היתה הרווחת והמכוונת, אף כי תפיסת כור ההיתוך שביסודה נכשלה למעשה בתחום הקליטה,⁵ והמערערים עליה היו מיעוטים שוליים (קומוניסטים, חרדים, מצפן). המחאה של יהודי המזרח על שוליות מעמדם, למרות אירועי ואדי סליב (1959) ומחאות הפנתרים השחורים (ראשית שנות השבעים), ביטוייהן היו ספורדיים ונושאייהן היו יסודות ציבוריים שוליים. השינוי החברתי מאז עד היום התחולל הן בחברה הישראלית בכללה הן בעדות

יהודיות. ספר שהומלץ על ידי הפרויקט והובא לתרגום ולהוצאה לאור – ראו ז'אבס. היו המלצות של לקטורים על ספרים נוספים ושיחות עם מו"לים, אך לא היה לכך המשך. על ספרות זו ראו: חקק; שטאל. שני הספרים אינם ממוינים לתקופות לצורך דיוננו וטעוניהם עדכון. (משהו על כך, ממוין לתקופות, כתבתי במאמר על ספרותם של היהודים הספרדים, שעתיד להופיע בקובץ בצרפתית, בעריכת שמואל טריאנאנו.) לאיור התופעה אציין כמה שמות: בפרוזה – אמנון שמוש, סמי מיכאל, אלי עמיר, דן בניה-סרי, שלמה אביו, יצחק גורמאנז-גורן, רונית מטלון, דורית רביניאן, עוזיאל חזן, לב חקק, אלברט סוויסה, חיים סבתו; בשירה – מיה בז'ראנו, ארז ביטון, רוני סומק, שלום רצבי, חביבה פדיה. והיו שהחלו לפרסם קודם לכן והמשיכו בשנים אלו, בהם נסים אלוני, א"ב יהושע, ישראל פנקס, שמעון בלס, אהרן אלמוג, משה סרטל. מראשית הספרות העברית החדשה לא היתה תופעה דומה לזו קודם לכן.

5 על הכישלון בתחום הקליטה ראו: הכהן; ליסק; צמרת, גשר; צמרת, ההיתוך.

המזרח, ולא במקביל. כיום ישראל היא חברה המודעת לשסעים, יישׁ סבורים שהם העמיקו, בין אשכנזים לספרדים, גם בין חילוניים לדתיים, בין יהודים לערבים ובין שמאל לימין. זו חברה כוחנית, אנוכית, בעלת אוריינטציה כלפי הפרטה, המנוגדת לאחריות חברתית כוללת, ומקוטבת מבחינה כלכלית וחברתית, שהפער בתוכה בין עשירים לעניים הוא מהעמוקים, ואולי העמוק בעולם. ולענייננו, זו חברה אשר המרכז המכונן בה התמסס ולא האתוס הציוני־האחדותי מכוון את דרכה, גם לא בקרב המגזר הלאומי.

אשר לתמורות שחלו בפרק זמן זה בקרב יהודי המזרח, הבולטת שבהן היא מעורבותם הניכרת בתחום הפוליטי, הן בצמרתו (נשיאות המדינה, שרים בכירים וחברי כנסת מרכזיים) הן בכוחרים וכנבחרים ברוב המפלגות, ומרכזיותה של שׁס בחיים הפוליטיים. בתחומים נוספים בולטים המזרחים ולא בכולם ניתן לכמת את חלקם – בהם צמרת צהׁל, הספרות, הזמר העממי, הספורט, המטבח הישראלי, דימויים חברתיים, מטבעות לשון ועוד. היה סביר להניח כי נוכחות יהודי המזרח בקדמת החיים הציבוריים בתחומים מרכזיים תביא לרגיעה של המחלוקת העדתית, אך אין זה כך. הקמת שׁס והצלחתה המרובה הן ביטוי למחאה, ומעשיה והצהרות ראשיה מביאים להחרפת המתח בין העדות. פרשת היעלמותם של ילדי העולים מתימן בשנים הראשונות לקום המדינה, התמיהות שהיא מעוררת גם בטיפול הממושך והלא־אכפתי של הרשויות בהבהרתה, והתגובה החריפה על כך (הרב משולם וחסידיו, כמה בטאונים), מעידים על הגחלים הלוחשות מתחת לאפר הרגיעה העדתית המדומה. המצוקה הכלכלית והחברתית של תושבי עיירות הפיתוח והפרברים – רובם יהודים מזרחים – הם פוטנציאל לסכסוך עדתי הרה פורענות. וכל זה מתרחש כיום בחברה ללא אתוס אחדותי־ציוני וללא מחויבות מוסרית כלפי המך והנחשל שבתוכה.

אנסה לבחון את השפעת המחקר האקדמי בתחום יהדות המזרח על החברה, ואתמקד בעיקר בהתכוונותיו ובהשפעותיו האפשריות. מכווני השינוי במחקר הזה – המדרג הפוליטי (שר החינוך, יוזמי המהפך ותומכיו בכנסת), המנהלי (משרד החינוך) והאקדמי (ראשי מכון בן־צבי והמסגרות המיוחדות לכך, שכאמור הוקמו בכל האוניברסיטאות) – היו שותפים למצע האחדותי־הציוני. הנחת היסוד לפעילותם היתה כי עידוד המחקר האקדמי בתחום יהדות המזרח הוא צורך של כלל ישראל, שכן הוא יקנה תמונה שלמה יותר על העבר, השורשים והמורשת של העם בכללו. מחקרים שנעשו בשנים אלו מלמדים כי ליהודי המזרח גם בזמן החדש היתה ספרות ותרבות והגות, כי עלייתם נעשתה מתוך כמיהה ציונית ולא בחזקת מי שאוחזים בזנב חמורו של המשיח, כי היו בתוכם גדולי תורה ואנשי דעה, כי היו תפוצות מזרחיות מפותחות שרובן עלו, והיו בקרבן תהליכי מודרניזציה ופעלו בתוכן תנועות מחתרת ציוניות, ועוד כיוׁב. פרסומם של מחקרים אלה ברבים אכן עשוי להזקיף את קומתם של יהודי המזרח בעיני עצמם ובעיני זולתם.

חששות שהובעו בראשיתו של תהליך זה, כגון על ידי שאול שקד – שתמך בתהליך ובעת כהונתו כראש המכון נוסד "פעמים" – והמנוח חיים הלל בן-ששון, שהתנגד לכך, לא התקיימו. שכן, עידוד מכוון של המחקר בתחום זה נעשה תוך הקפדה על רמתו ולא הביא לרידודו.⁶ באותו זמן הוקמו בכל האוניברסיטאות מסגרות מיוחדות לחקר יהדות המזרח, ובכמה מהן יצאו לאור תקופונים מיוחדים לכך;⁷ מכל אלה מתמיד להופיע באופן סדיר עד היום "פעמים".

ההבדלים בין החלקים השונים של יהדות המזרח לא גרמו להאחדה מאולצת שלהם. ואף זו: התבדה החשש, שהושמע עם ייסוד "פעמים", שלא יימצאו די מחקרים ראויים כדי לפרנס רבעון. שכן היתה זו הנחה רווחת כי אין ארכיוני מקורות לתולדות יהדות המזרח ואין די ספרות לסוגיה, וכיוצא בהם מינים מינים של "אין" לכל תחום, שהרי חיי הציבור של יהודי המזרח נחשבו דלים ביסודם. והנה מתברר כי ככל שמתרבה המחקר נחשפים מקורות חדשים שלא שוערו.

האמור לעיל אינו בא לאפיין את כל המחקר בתחום זה בתקופה הנידונה ואף לא את המאפיינים הרווחים בו, אלא את הנחות היסוד של מכווניו. בשנים אלו פורסמו גם כתובים, אמנם חלק ניכר מהם לא בגדר מחקר אקדמי, שהביאו להעמקת תודעת הבידול בין העדות.⁸ אין הכרח לפרט בדוגמות אלה, שכמותן היו בכל הזמנים – חשוב לציין מגמות חדשות בתקופה זו, כגון הגדרת זהות עצמית כ"יהודי ערבי", או תיאור אידיולי של החיים בגולת ערב, וכמסקנה מכך ראיית העלייה של היהודים ממנה כמזימה ציונית שביסודה הטעיה. תיאור זה מתקשר לדיון בין חוקרים דגולים (ברנרד לואיס, מרק ר' כהן) המטעימים כי גולת ישמעאל היטיבה עם היהודים יותר מגולת אדום. אעז מול עמודי חכמה אלה ואומר כי אשר לתקופה המודרנית (מהמאה הי"ט ואילך בקירוב) אין זו קביעה מדויקת. עם יוצאים מן הכלל בשני הצדדים (לרוע – המשטר הנאצי מזה; לסובלנות יחסית – המשטר העות'מאני מזה) התמונה ברובה הפוכה. ארצות האסלאם לא היו גן עדן ליהודים והם עזבו אותן עד כמעט האיש האחרון בהם. כיום כמעט שאין יהודים

6 מאמרים פרוגרמטיים לעיסוק הנבדל במורשת יהדות המזרח, וממילא לקיום כתב עת כמו "פעמים", ראו: בן-ששון (נגד עיסוק נבדל); שקד; לבציון; דשן (במיוחד בתחום האנתרופולוגיה); בצלאל, בעקבי (ארבעתם בעד); וראו גם מאמר העורך בחוברת מס' 1. "פעמים" זכה בפרס ירושלים תשמ"ב (ראו חוברת 14), בפרס על שם נ' גאון (1984), וצוין חלקו במתן פרס ישראל תשמ"ה למכון בן-צבי (חוברת 23).

7 על הפעולות, הפרסומים והתכניות של מכוני אלה באוניברסיטאות ראו: בר-אילן, חיפה, בן-גוריון נגב – פעמים 1; תל-אביב, מכון בן-צבי, משגב ירושלים – פעמים 2. מוסדות נוספים שעסקו בחקר יהדות המזרח הם יד טבנקין באפעל, מכון הברמן בלוד ועוד. עיון במסכת זו של פרסומים ומפעלים ותכניות, גם אלה שלא מומשו, מלמד על הרוח הגדולה שליוותה את ראשית המהלך בתחום האקדמי, וראוי שהחומר יישמש למחקר בתולדות המהלך ובהמשכו.

8 כגון חיבור על עליית יבנאלי מתימן שלפיו כל כולה היתה מזימה ציונית-אשכנזית לייבוא כוח עבודה זול, מבלי להתחשב בצרכי התימנים – ראו מאיר.

בארצות האסלאם כולן, שבתוכן חיו כמיליון איש לפני יובל שנים. שום "מזימה ציונית" לא היה בכוחה לעשות זאת אילו ארצות אלו היו מיטיבות עם יהודה⁹. נרטיבים אלה מתקשרים עם תופעה מתמיהה והיא ציון מכנה משותף של מצב יהודי המזרח בארץ והפלשתניאים, כביכול שני קרבנות של הקולוניאליזם הציוני¹⁰. אין בכוונתי לפרט את חוסר השחר שבהנחה זו, שמתקשרת לעמדה פוליטית מוקצנת לגבי הסכסוך היהודי-הערבי.

כללן של דוגמות אלה הוא שהבניית זהות ייחודית של יהודי המזרח, זהות בעלת מלאות ערכית, אנושית ולאומית, לא הובילה בהכרח ליתר לכידות בין כלל העדות. נראה לי כי המחקר האקדמי בתחום זה תרם, אולי תרומה חשובה, להבניית הזהות של יהודי המזרח בדפוסה החדש, אך ספק אם השפיע על מצבם הכלכלי והחברתי. הספק הוא משום שאפשר להבחין במגמות שונות במצבם. מצד אחד הפער הכלכלי בין העדות לא נצטמצם, מצד אחר עם השיכבה היותר עשירה, כגון בין מאה העשירים ביותר, נמנים יותר יהודים מזרחים מאשר בעבר. מכל מקום, שינוי משמעותי במצב הכלכלי והחברתי של יהודי המזרח יבוא רק עם שינוי סדר העדיפויות במדיניות הכלכלית והקצאת תקציבים גדולים לכך. המחקר האקדמי יכול לסייע בתהליכים לטווח ארוך בשיקום הזהות העצמית, בפתירת מוסדות חינוך גבוהים בפני צעירים מזרחים וכיוצא בזה, אך ודאי שאין הוא הגורם היחיד המשפיע על מצבם של יהודי המזרח. וגם אם הוא השפיע לחיוב, כגון ליתר שילוב של העדות, אפשר שבכיוון הפוך השפיעו גורמים אחרים, כגון התחזקות מגמות פוסט-ציוניות או נהייה מחודשת אחר שורשים של מוצא ושל יהדות, שיש והם מובילים לחזרה בתשובה ולעמדות חרדיות. בתקופתנו גם החרדיות של יהודי המזרח משתלבת לרוב בעמדה אנטי-ציונית, ואילו בעבר דתיותם ואף חרדיותם לא התאפיינו בעיונות כלפי הציונות ולא בהסתגרות עדתית¹¹.

המחקר האקדמי של יהדות המזרח נתון אפוא במצב חברתי שונה מכמה בחינות מזה שהיה לפני עשרים וחמש שנה. מחקר זה אמנם הגיע להישגים מחקריים רבים לגופם והוא מעמיד תמונה כוללת מלאה יותר של המורשת וההיסטוריה היהודית וכן מעשיר את התודעה העצמית של יהודי המזרח, אולם קשה לקבוע אם הוא גם מביא ליתר לכידות בין העדות. אך די במה שהשיג עד כה כדי להמשיך בו וביתר שאת.

9 על מצב היהודים בארצות האסלאם לעומת ארצות הנצרות ראו: לואיס; כהן. וראו גם בצלאל, אקדמות, עמ' 7, 14. בשנת 1947 חיו בארצות האסלאם 985 אלף יהודים, בשנת 1969 פחת מספרם ל-192 אלף – ראו פטאי, עמ' 215. כיום מספרם הכולל הוא רבבות מעטות. תפוצות המונות מעל לאלף הן תורכיה, איראן, מארוקו ותוניסיה.

10 ראו שוחט.

11 על הזיקה בין ציונות לדתיות יש ספרות מחקר מרובה, ועל יחסם של הזרמים הדתיים השונים בקרב האשכנזים בנידון ראו רביצקי. על עמדות בקרב רבנים ספרדים בנידון ראו: זוהר; טובי.

קיצורים ביבליוגרפיים

ברששון	חיים הלל בן־ששון, "מורשת יהדות המזרח", העניין, בעיותיו ואפשרויותיו", פעמים 1 (תשל"ט), עמ' 85-97.
בצלאל, אקדמות	יצחק בצלאל, "אקדמות לציונות בנוסח יהודי ספרד והמזרח", פעמים 73 (תשנ"ח), עמ' 5-35.
בצלאל, בעקבי	—, "בעקבי 'פעמים' – על הדרך ויעדיה", פעמים 61 (תשנ"ד), עמ' 144-154.
דשן	שלמה דשן, "האנתרופולוגיה וחקר התרבויות של עדות־המזרח", פעמים 1 (תשל"ט), עמ' 76-84.
ז'אבס	אדמון ז'אבס, ספר השאלות, מצרפתית: אביבה ברק, אחרית דבר: דוד מנדלסון, תל־אביב תשמ"ז.
הכהן	דבורה הכהן, עולים בסערה – העלייה הגדולה וקליטתה בישראל, 1948-1953, ירושלים תשנ"ד.
זוהר	צבי זוהר, האירו פני המזרח – הלכה והגות אצל חכמי ישראל במזרח התיכון, תל־אביב תשס"א.
חקק טובי	לב חקק, פרקים בספרות יהודי המזרח, ירושלים 1985.
	יוסף טובי, "שורשי יחסה של יהדות המזרח אל התנועה הציונית", תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה – שי לשמואל אטינגר, בעריכת שמואל אלמוג ואחרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 169-191.
כהן	מרק ר' כהן, בצל הסהר והצלב – היהודים בימי־הביניים, תרגמה מיכל סלע, חיפה תשס"א.
כתבי סופרים	סופרים יהודים ספרדיים ומזרחיים בלשונות יהודיות זרות – סקר ביבליוגרפי של הספרות היפה במאה העשרים (ריכוז הסקר, עריכה ומבוא: יצחק בצלאל), א, תל־אביב תשמ"ב.
לואיס	ברנרד לואיס, היהודים בעולם האסלאם, תרגמה מרים שקד, ירושלים תשנ"ו.
לבציון	נחמיה לבציון, "המורשה, חוקריה ושוחריה", פעמים 23 (תשמ"ה), עמ' 3-5.
ליסק	משה ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים, כשלונו של כור ההיתוך, ירושלים תשנ"ט.
מאיר	יוסף מאיר, התנועה הציונית ויהודי תימן (שליחותו של יבנאלי לתימן באור חדש), תל־אביב תשמ"ג.
פטאי	Raphael Patai, <i>Tents of Jacob</i> , Englewood Cliffs, N.J. 1971
צמרת, גשר צמרת, ההיתוך	צבי צמרת, עלי גשר צר, ירושלים ושדה בוקר 1997.
	—, ימי כור ההיתוך – ועדת חקירה על חינוך ילדי העולים (1950), ירושלים תשנ"ג.
קלדרון	נ' קלדרון, פולרליסטים בעל־כורחם – על ריבוי התרבויות של הישראלים, חיפה תש"ס.
רב־תרבותיות	מנחם מאוטנר ואחרים (עורכים), רב תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית – ספר הזיכרון לאריאל רוזן־צבי ז"ל, תל־אביב תשנ"ח.
רביצקי שוחט	אביעזר רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, תל־אביב תשנ"ג.
	אלה שוחט, זיכרונות אסורים – לקראת מחשבה רב־תרבותית, תל אביב 2001.
שטאל	אברהם שטאל, ספרדים ובני עדות המזרח בספרות העברית – ביבליוגרפיה ומפתח, ירושלים תש"ס.
שקד	שאוול שקד, "מורשת יהדות המזרח ומחקרה – מגמות ובעיות", פעמים 1 (תשל"ט), עמ' 7-14.